

Беляєва В.О., магістр соціології, випускниця кафедри соціології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна, email: belyayevava@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0437-0116>

ПРОФЕСІЙНЕ МАЙБУТНЄ ОЧИМА СТАРШОКЛАСНИКІВ: РЕЗУЛЬТАТИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДИКИ НЕЗАВЕРШЕНИХ РЕЧЕНЬ

У статті розглянуто особливості професійного самовизначення українських старшокласників в умовах суспільства ризику й плинної сучасності, що характеризуються невизначеністю, соціальною нестабільністю та трансформацією у сфері освіти й праці. Дослідження ґрунтується на емпіричних даних всеукраїнського онлайн-опитування “Старшокласник – 2024” (n = 2043). Проаналізовано результати використання методики незавершених речень в опитуванні, що дало змогу зафіксувати проєктивні, емоційно забарвлені аспекти та виявити глибинні уявлення учнівської молоді про професійне майбутнє. У результаті систематизації та аналізу відповідей виявлено, що головними цінностями у професії для старшокласників є фінансова стабільність, емоційне задоволення від праці, професійний розвиток, психологічна безпека, а також автономність і гнучкість як вимоги до сучасного професійного життя. Показано, що значна частка молоді сприймає професійне майбутнє як простір варіативності, виявляє готовність до перекваліфікації у випадку невдачі, що свідчить про адаптивний потенціал учнів у відповідь на нестабільність соціального контексту. Водночас підкреслено високий рівень емоційної напруженості, невизначеності, сумнівів і тривоги в процесі вибору професії, що вказує на психологічну складність цього процесу. Аналіз продовжень наданих старшокласникам незавершених речень надав змогу виявити елементи професійної ідентичності та бар’єри в процесі професійного самовизначення, зокрема когнітивне переважання, нестачу професійно-орієнтаційної підтримки, вплив воєнного стану. Наголошено, що молодь розглядає професійний вибір як індивідуальний акт, не прив’язаний до сімейних очікувань, що підтверджує наявну тенденцію індивідуалізації. Результати дослідження мають практичне значення для розробки інструментів підтримки професійного самовизначення молоді, зокрема в освітній політиці, роботі психологічних служб і профорієнтаційних програмах. Згідно з висновками, необхідним є більш глибоке осмислення професійної ідентичності як динамічного й емоційно насиченого процесу в умовах кризи, а також розвиток чутливих дослідницьких підходів до аналізу суб’єктивного виміру професійного вибору.

Ключові слова: соціологія молоді, професійне самовизначення, суспільство ризику, плинна сучасність, проєктивні методики, методика незавершених речень.

Beliiaieva V.O., Master of Sociology, graduate of the Sociology Department, V.N. Karazin Kharkiv National University, 6, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, email: belyayevava@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0437-0116>

HIGH SCHOOL STUDENTS’ PERCEPTIONS OF PROFESSIONAL FUTURE: RESULTS OF THE APPLICATION OF THE SENTENCE COMPLETION METHOD

The article focuses on the peculiarities of the professional self-determination of Ukrainian high school students in a risk society and a liquid modernity characterised by uncertainty, social instability and transformation in the field of education and labour. The study is based on empirical data from the national online survey ‘High School Student – 2024’ (n = 2043). The article analyses the results of

© Беляєва В.О., 2025

using the sentence completion method in the survey, which enabled the capture of projective, emotionally charged aspects and revelation of the deep perceptions of students on their professional future. The systematization and analysis of the answers revealed that the key values in the profession for high school students are financial stability, emotional satisfaction from work, professional development, and psychological safety, as well as autonomy and flexibility as requirements for modern professional life. It is demonstrated that a significant proportion of young people perceive their professional future as a space of variability, and are ready to requalify in case of failure, which indicates the adaptive potential of students in response to the instability of the social context. At the same time, a high level of emotional stress, uncertainty, doubt and anxiety in the process of choosing a profession was recorded, indicating the psychological complexity of this process. Analysing the continuation of incomplete sentences given to high school students made it possible to highlight both elements of professional identity and barriers to professional self-determination, including cognitive overload, lack of career guidance support, and the impact of the military situation. The study found that young people consider their professional choice as an individual act that is not tied to family expectations, which confirms the existing trend of individualisation. The results of the study have practical implications for the development of tools to support professional self-determination of young people, in particular in educational policy, psychological services and career guidance programmes. The conclusions demonstrate the need for a deeper understanding of professional identity as a dynamic and emotionally charged process in times of crisis, as well as the need to develop sensitive research approaches to analyzing the subjective dimension of professional choice.

Keywords: *sociology of youth, professional self-determination, risk society, liquid modernity, projective techniques, the sentence completion method.*

Питання професійного самовизначення є одним з головних у процесі соціалізації молоді, оскільки визначає не лише її подальшу освітню та трудову траєкторію, але й впливає на інтеграцію в суспільство, формування ідентичності тощо. Ця проблематика є міждисциплінарною, та до її вивчення звертаються науковці з різних сфер, зокрема психології [1–3], соціальної психології [4–6], педагогіки [7–9], соціології [10–13]. Період старшої школи є критичним етапом у прийнятті рішень відносно майбутньої професії, що водночас передбачає формування уявлень про власне місце в соціальній структурі, систему життєвих пріоритетів і перспектив розвитку. Цей вибір є складним і за звичайних умов, нині ж процес професійного самовизначення української учнівської молоді відбувається в ситуації глибокої соціальної та економічної трансформації, яку спричиняють повномасштабна війна, нестабільність ринку праці, економічна криза тощо. Це може зумовлювати появу додаткових бар'єрів у прийнятті раціональних і довгострокових рішень щодо майбутньої професійної реалізації, посилювати вплив невизначеності та ризиків, а також сприяти емоційній напруженості, амбівалентності вибору та зростанню відчуття втрати контролю над життєвою ситуацією.

У цьому зв'язку особливої значущості набуває дослідження того, як самі старшокласники осмислюють професійне майбутнє, які уявлення, очікування й смисли вони з ним пов'язують, що вони відчують у процесі вибору професії. Вивчення того, яким чином вибудовується індивідуальна картина бажаного фаху, праці, успіху, стабільності та соціальної реалізації, дозволяє вийти за межі суто об'єктивних характеристик вибору та зосередитися на глибших, суб'єктивно значущих компонентах професійного самовизначення. Аналіз подібних уявлень відкриває можливості для виявлення прихо-

ваних соціальних настроїв, внутрішніх суперечностей, особистісних дилем, а також стратегій адаптації, до яких вдаються молоді люди у відповідь на виклики нестабільної реальності.

Таким чином, особливу цінність мають дослідницькі підходи, здатні зафіксувати не лише формальні або декларативні відповіді, але й емоційні, проєктивні, нерerefлексовані складові бачення майбутнього. Саме такі методи дають змогу зануритись у суб'єктивну реальність молоді та реконструювати її уявлення про професійну перспективу в ситуації багатовимірної невизначеності.

Соціальний контекст, у якому старшокласники здійснюють професійний вибір сьогодні, може бути осмислений через призму концепції суспільства ризику. Цей тип соціальної організації, описаний У. Беком, передбачає, що центральною характеристикою сучасності стає не стільки розподіл ресурсів, скільки розподіл ризиків – реальних або передбачуваних загроз, які є наслідком науково-технічного прогресу, глобалізації, екологічних і політичних змін. Сучасні ризики мають глобальний характер, їх неможливо повністю передбачити або локалізувати. Вони стають невід'ємною частиною повсякденного життя й суттєво впливають на індивідуальні життєві стратегії [14]. Для молоді, яка перебуває у фазі професійного самовизначення, це означає необхідність прийняття рішень у ситуації багатоаспектної невизначеності. Ризики не розподіляються рівномірно, що створює нові соціальні позиції, відображаючи не лише об'єктивні відмінності в доступі до ресурсів, але й суб'єктивне сприйняття вразливості перед майбутнім [14, р. 28–29].

Доцільно згадати концепцію плинної сучасності З. Баумана, у якій соціальні зв'язки, ролі та структури стають дедалі менш стабільними, а життєві траєкторії – більш індивідуалізованими та непередбачуваними. Соціолог підкреслює, що в сучасному світі індивід дедалі частіше втрачає контроль над значущими соціальними процесами, відчуває зростання невизначеності та незахищеності, а також схильність до короткострокових рішень замість довгострокового планування. Це породжує прагнення діяти автономно, розраховуючи лише на власні сили, і самостійно відповідати за наслідки життєвих виборів [15, р. 30–35]. У такій плинній соціальній реальності уявлення про професійне майбутнє в старшокласників можуть набувати рис фрагментарності, гнучкості та ситуативної змінності. Замість цілісного бачення професійної кар'єри як стабільної та передбачуваної траєкторії молодь може орієнтуватися на тимчасові сценарії, що дозволяють адаптуватися до зовнішніх викликів і мінімізувати ризики. Старшокласники можуть демонструвати прагнення до автономності, незалежності в прийнятті рішень щодо їхнього професійного вибору, що відбиватиме індивідуалізацію як одну з характеристик сучасності, про яку зазначає З. Бауман [15]. Професійні плани учнівської молоді можуть бути подібними до рідин, які не зберігають форми, схильні постійно її змінювати та з якими З. Бауман порівнює сучасний світ загалом [16, р. 2]. Таким чином, старшокласники можуть виражати гнучкість, готовність змінювати професію.

Зарубіжні дослідження розглядають проблематику професійного самовизначення та професійної ідентичності підлітків, наголошуючи, що це – багатокомпонентний процес, який включає етапи дослідження, формування зобов'язань і можливого пере-

осмислення прийнятих рішень. Він відбувається під впливом багатьох зовнішніх чинників: соціального оточення (зокрема, батьків і вчителів), економічної ситуації, культурних норм, а також внутрішніх особистісних переваг [17].

Аналіз напрацювань українських дослідників дає змогу окреслити загальне поле проблематики професійного вибору молоді в контексті ризиків і невизначеності. Зокрема, О. Дейнеко звертається до теми професійних ризиків, розглядаючи їх як стан невизначеності та необхідність вибору в умовах нестабільності професійного шляху. Молодь, на її думку, стикається з ризиками працевлаштування, адаптації та просування в кар'єрі, а також із розривом між отриманою в університеті підготовкою та реальними потребами ринку праці – феномен, який авторка позначає як “ситуацію ножиць” [18; 19]. Це спричиняє ризик професійної некомпетентності, який може мати тривалий ефект упродовж професійної біографії (ефект мультиплікації). Таке бачення дозволяє звернути увагу на те, як професійні ризики стають постійним супутником життєвих стратегій молоді та зумовлюють потребу в індивідуальній адаптації. У контексті цієї статті доречно переосмислити ці положення, розглядаючи не лише об'єктивні зовнішні умови, але й те, як самі старшокласники сприймають власне професійне майбутнє. Адже в їхніх уявленнях ризик може проявлятися як тривога перед вибором, сумніви в його доцільності, відчуття браку контролю над майбутнім або побоювання щодо невідповідності своїм професійним прагненням. Деякі учні можуть сприймати професійне майбутнє як простір можливостей, інші – як джерело стресу та невизначеності. Наявність або відсутність стратегій реагування на цю невизначеність, зокрема плани на зміну професії, можуть простежуватися саме у відкритих, проєктивних висловлюваннях, які ми вивчатимемо завдяки методиці незавершених речень. Особливу аналітичну цінність становлять не лише самі формулювання вибору, але й супровідні емоційні та смислові маркери: слова, що виражають упевненість, страх, надію, напруження тощо.

Певні аспекти ризиків у професійному самовизначенні молоді висвітлює і Л. Белова, яка розглядає мотивацію до навчання як фактор освітнього ризику [20]. Вона зазначає, що низький рівень внутрішньої мотивації, переважання зовнішніх мотиваційних чинників (престиж, заробітна плата) можуть призводити до неуспішної професійної реалізації та ризиків безробіття або потреби в перекваліфікації. Її спостереження важливі в контексті аналізу професійного майбутнього старшокласників, адже слабка навчальна мотивація вже на етапі школи може бути ознакою невизначеності або емоційного дистанціювання від уявлень про професію. У відповідях старшокласників можуть зустрічатися як прагнення до вищої освіти, так і байдужість до навчання, що відображатиме різний рівень усвідомлення зв'язку між освітою та майбутньою професійною реалізацією.

Подібні висновки представлені і в міжнародних дослідженнях, де внутрішню мотивацію, позитивну самооцінку та віру у власні сили розглядають як ключові чинники професійного вибору [21; 22]. Зокрема, Л. Сокурянська розглядає проблематику освітніх ризиків у зв'язку з дистанційним навчанням, звертаючи увагу на структурні та змістовні виклики, пов'язані з онлайн-освітою, зокрема на обмеження соціалізації, зниження якості навчання та зростання освітніх нерівностей [23]. Ми також звертали-

ся до цієї проблематики, говорячи про вплив онлайн-освіти на мотиваційні установки молоді, її освітні стратегії та відчуття підготовленості до майбутнього професійного життя. Зазначено, що в умовах віртуалізації навчального процесу зростає ризик емоційного дистанціювання від освітніх цілей, фрагментарності знань і зниження інтелектуального потенціалу [24]. Усе це створює умови для формування почуття неповноцінної підготовки, тривоги щодо професійної спроможності, що може проявлятися в емоційно насичених уявленнях про професійне майбутнє. Через досвід дистанційного навчання старшокласники можуть відчувати, що не отримали / отримують достатньо знань і навичок, необхідних для успішного професійного життя.

Деякі роботи, зокрема, І. Стеців та співавторів, а також Г. Чепурко [25; 26] дають уявлення про зміни на ринку праці в умовах кризи. Автори окреслюють важливі тенденції: нестабільність ринку праці, зростання безробіття, появу нових форм зайнятості, зміну структури попиту на професії. У фокусі аналізу – потреба в гнучких навичках, здатності до адаптації, переорієнтації професійної траєкторії та освоєння суміжних сфер діяльності. Такі умови формують у молодого покоління образ ринку праці як такого, що вимагає не лише професійної компетентності, але й здатності швидко реагувати на зміни, бути мобільним і відкритим до трансформацій. Це зі свого боку може позначатися на тому, як старшокласники сприймають професійне майбутнє: не як стабільну та передбачувану траєкторію, а як поле варіантів і потенційних змін.

З огляду на складність, багатовимірність і глибoku суб'єктивну забарвленість уявлень про професійне майбутнє, на особливу увагу заслуговують дослідницькі підходи, здатні фіксувати не лише раціональні судження, але й латентні, емоційно забарвлені смисли, які респонденти не завжди усвідомлюють або можуть бути прямо висловлені. Отже, доцільним є використання проєктивних методик, які дозволяють отримати більш вільні, індивідуалізовані висловлювання респондентів, зберігаючи водночас тематичну спрямованість дослідження.

Однією з таких методик є методика незавершених речень, яка поєднує елементи структурованого підходу та відкритості у зборі даних. Вона базується на психологічному принципі проєкції, а саме: здатності індивіда переносити на неоднозначні стимули (зокрема, незавершені фрази) власні емоції, установки, очікування й переживання [27]. Завдяки цьому респонденти мають змогу вільно висловлювати свої уявлення, не будучи обмеженими жорсткими категоріями або варіантами відповідей. Такий підхід є особливо цінним для нашого дослідження, відносно смислового та емоційного виміру професійного самовизначення, оскільки дозволяє виявити раціональні аспекти, внутрішні сумніви, тривоги або надії, пов'язані з майбутньою професією.

Методика незавершених речень є гнучкою, універсальною та простою в застосуванні, що дає змогу використовувати її як у групових, так і в індивідуальних форматах. Вона сприяє створенню безпечного комунікативного простору, у якому респонденти можуть висловлювати свої думки без страху бути оціненими. Це особливо важливо у випадках, коли йдеться про молодь, що перебуває у стані невизначеності та психологічного напруження через складні зовнішні обставини [27]. О. Скарн зазначає, що застосування проєктивних методик доцільне особливо в періоди глибоких соціальних змін, коли традиційні структури ідентичності є нестабільними, а спроба жорстко

категоризувати соціальні уявлення може призвести до втрати важливої інформації [28]. Саме тому вивчення уявлень старшокласників про професійне майбутнє в умовах воєнного стану, економічної та ціннісної невизначеності потребує делікатного, чутливого інструментарію, який дозволяє молодим людям говорити власною мовою.

Незважаючи на наявність досліджень, присвячених професійному самовизначенню молоді, значна частка з них зосереджується на аналізі загальних тенденцій, умов і факторів, що впливають на вибір професійної траєкторії. Водночас менш дослідженим залишається те, як самі старшокласники переживають цей вибір у контексті особистої невизначеності, соціального тиску, нестабільності та кризових обставин, що вони відчують у процесі прийняття рішення щодо своєї майбутньої професії, з чим асоціюють вибір фаху та які труднощі з ним пов'язують.

З огляду на це, **мета статті** – визначити, як старшокласники сприймають професійне майбутнє та що вони самі уявляють як проблему у процесі вибору професії, шляхом застосування методики незавершених речень.

Формулювання проєктивних незавершених речень було розроблене з урахуванням ключових положень концепцій У. Бека та З. Баумана. Зокрема, запитання були спрямовані на виявлення переживань, пов'язаних із ризиком, невизначеністю, емоційним станом у ситуації професійного вибору, а також на фіксацію індивідуалізованих стратегій адаптації в умовах соціальної плинності.

Варто зауважити, що методика незавершених речень передбачає надання коротких, фрагментарних відповідей, які здебільшого складаються з одного-двох слів або короткої фрази. Такий формат є типовим для проєктивних методів і дозволяє зафіксувати емоційно забарвлені, нерелфлексовані смисли. У цьому дослідженні відповіді не мали розгорнутої форми, проте саме їхня лаконічність і емоційна виразність становлять аналітичну цінність.

Для емпіричної верифікації наших гіпотез буде взято результати всеукраїнського дослідження “Старшокласник – 2024: життєві та освітньо-професійні плани старшокласників України в умовах війни”, що проводитиметься за ініціативи Соціологічної асоціації України (керівник дослідження – Л. Сокурянська) та за нашої участі в жовтні-листопаді 2024 р. методом онлайн-опитування на платформі LimeSurvey. У дослідженні взяли участь 2043 старшокласники (учні 10–11-х класів) з Борислава, Дрогобича, Одеси, Харкова, Черкас. Для аналізу дані було зважено за регіоном.

Доцільно розглянути деякі аспекти з кількісної частини опитування, щоб краще відобразити загальні тенденції в професійних намірах старшокласників. Насамперед, звернемося до запитання, що збираються робити старшокласники після закінчення школи (рис. 1). Про свої наміри продовжити навчання в закладі вищої освіти в Україні повідомили 40% опитаних старшокласників, ще 7% планують навчатися в коледжі. Досить велика частка й тих, які не визначилися, – 20% опитаних. За кордон на навчання в закладі професійної або вищої освіти планують вступати 16% старшокласників. Серед таких опитаних трохи більше тих, які змінили місце проживання після 24 лютого 2022 р., а в іншому відповіді майже не відрізняються залежно від фактора (не)зміни місця проживання. Немає й значних регіональних відмінностей у відповідях. Планують працювати після закінчення школи 3% опитаних; поєднувати навчання з роботою

– 11%; піти добровольцями на фронт – до 2%; створити сім'ю та займатися домашнім господарством – до 1%.

Рис. 1. Плани старшокласників після закінчення школи у 2024 р., %

Джерело: складено автором.

Розглянемо, чи обрали старшокласники собі професію. Понад половину старшокласників (53%) вказали, що вже здійснили професійний вибір. Насамперед доцільно розглянути, які професії старшокласники вважають престижними, привабливими та які вони найімовірніше оберуть для себе (рис. 2).

Найчастіше старшокласники зазначали, що вважають престижними такі професії, як юрист, підприємець / бізнесмен (по 52%), програміст (47%) та психолог (38%). Серед найпривабливіших для учнів професій виявилися такі: графічний дизайнер (31%), підприємець / бізнесмен (30%), юрист (25%), програміст (23%), артист і перекладач (по 22%). Респонденти вказали, що найімовірніше оберуть такі професії, як графічний дизайнер (22%), психолог (18%), підприємець / бізнесмен (17%), юрист (16%) та програміст (15%).

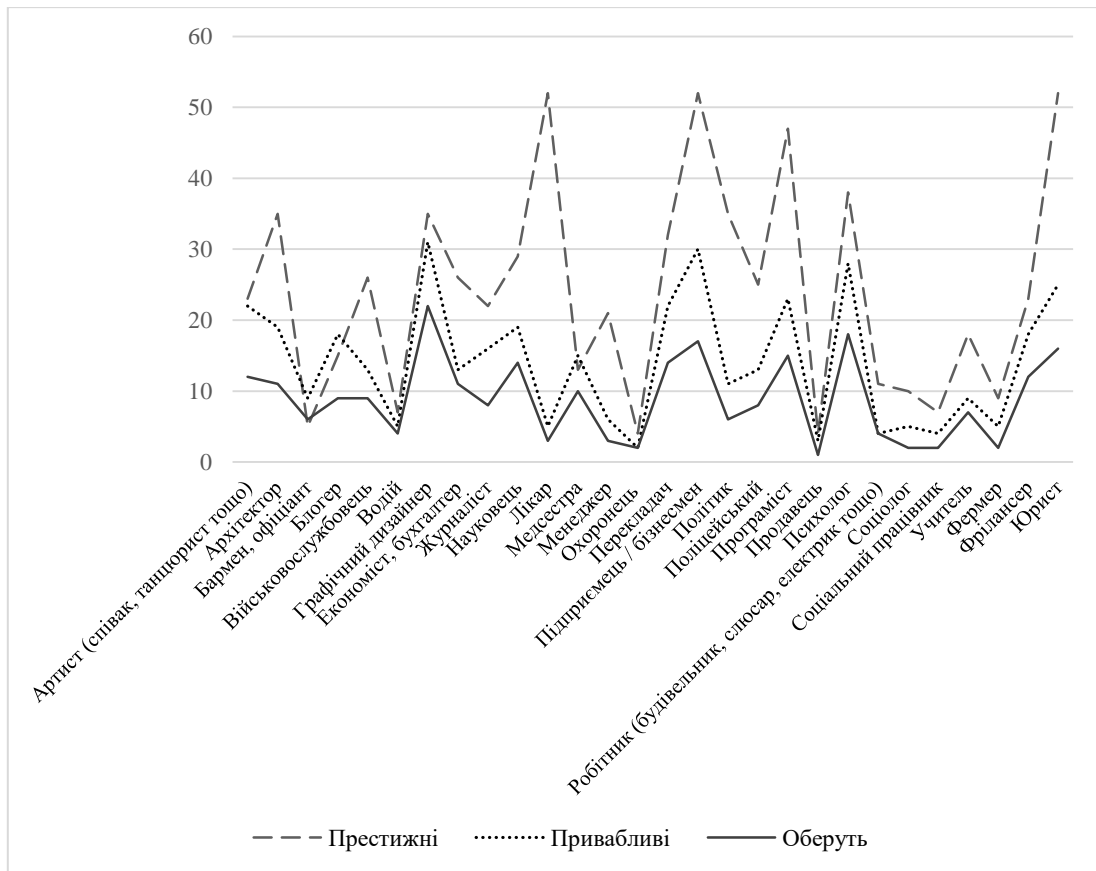

Рис. 2. Професії та види зайнятості, які є престижними й привабливими для старшокласників та які вони, найімовірніше, оберуть у 2024 р., %

Джерело: розроблено автором.

Можна зробити висновок, що професії юриста, підприємця, програміста та психолога одночасно мають високі рейтинги у трьох вимірах, що свідчить про їхній стабільний позитивний образ серед старшокласників. Проте варто звернути увагу на професію графічного дизайнера, яка хоч і не посідає панівних позицій за престижністю, але є найпривабливішою для респондентів і водночас найчастіше згадуваною як імовірний вибір. Це може свідчити про значущість творчих і технологічних спеціальностей, а також про орієнтацію молоді на професії, які відповідають особистим інтересам, а не лише суспільним очікуванням. Крім того, професії, які прагнуть обрати багато старшокласників, потребують гнучкості та адаптивності, а також передбачають певну ризикованість (самозайнятість, ведення бізнесу в умовах економічної нестабільності). Водночас розрив між рівнем престижності окремих професій і готовністю їх обирати може відображати вплив зовнішніх факторів, зокрема, уявлення про складність досту-

пу до професії, рівня конкуренції, потреби в додаткових ресурсах або освітніх можливостях. За результатами дослідження, професійні орієнтації старшокласників формуються під впливом як соціального контексту (уявлення про престижність), так і особистих переваг (привабливості), але не завжди спричиняють чіткий вибір, що є важливою характеристикою ситуації професійної невизначеності.

Для глибшого розуміння уявлень старшокласників про бажане професійне майбутнє було проаналізовано відкриті відповіді респондентів на проєктивне незавершене речення: *“У професії для мене найважливіше...”*. Відповіді групуються навколо кількох стійких змістових категорій. Найбільшою за частотою стала група відповідей, пов’язаних із матеріальними очікуваннями: ключовими поняттями тут були *“зарплата”*, *“гроші”*, *“фінансова стабільність”*, *“дохід”*, *“прибуток”*. Така орієнтація свідчить про усвідомлення економічних реалій і прагнення забезпечити собі фінансову незалежність у майбутньому.

Другу за поширеністю групу склали відповіді, у яких акцент був на емоційному задоволенні від роботи: для старшокласників важливо, щоб професія *“подобалась”*, *“була цікавою”*, *“приносила задоволення”*, *“надихала”*. Ця категорія репрезентує потребу в самореалізації, гармонії з обраною сферою діяльності, відчутті сенсу в тому, чим займаєшся.

Третій важливий вектор – професійне зростання та розвиток. У відповідях із цієї категорії зустрічалися слова *“кар’єра”*, *“розвиток”*, *“досвід”*, *“знання”*, *“професіоналізм”*. Учні висловлювали бажання мати можливість навчатися, зростати, вдосконалювати свої навички в обраній сфері. Це свідчить про високу цінність компетентності та динаміки, що узгоджується з уявленням про сучасний ринок праці як про простір безперервного навчання.

Також чітко окреслилася категорія, що стосується комфортних умов праці та психологічної безпеки: респонденти зазначали важливість *“комфорту”*, *“відсутності вигорання”*, *“гарного колективу”*, *“балансу”*, *“спокою”*. Враховуючи виснажливі наслідки пандемії, воєнного стану та онлайн-навчання, такі відповіді свідчать про підвищену чутливість молоді до психоемоційного стану та потребу в середовищі, яке може підтримати.

Окрема група відповідей стосувалася соціальної значущості професії: учні згадували *“допомогу людям”*, *“користь”*. Зустрічалися висловлювання, пов’язані з покликанням і внутрішньою мотивацією (*“мрія”*, *“моє”*, *“бажання”*), які вказують на бажання глибокої ідентифікації з професією.

Частка відповідей відображала важливість гнучкості, свободи та автономії, наприклад, згадували *“вільний графік”*, *“самостійність”*, *“свободу вибору”*. Це може свідчити про бачення старшокласниками сучасного професійного шляху як нестабільного, змінного та підконтрольного передусім самій людині, що відповідає твердженням З. Баумана про плінну сучасність.

Загалом відповіді демонструють різноманіття професійних цінностей і свідчать про прагнення старшокласників адаптуватися до викликів сучасності, зберігаючи водночас власні преференції та уявлення про гідне майбутнє.

Аналіз відповідей на незавершене речення “Процес вибору професії викликає в мене...” засвідчив широкий спектр емоційних реакцій старшокласників. Найчастіше респонденти згадували *тривогу, страх, стрес, хвилювання*, що вказує на високий рівень емоційної напруженості у зв’язку з професійним самовизначенням. Значна частка учнів також висловлювала *сумніви, невпевненість, розгубленість*, що свідчить про брак чітких орієнтирів.

Отже, професійне самовизначення для багатьох старшокласників є джерелом суперечливих емоцій – від тривоги до натхнення. Це ще раз підкреслює, що вибір професії в умовах сучасних ризиків і невизначеності є не лише раціональним, але й глибоко емоційним процесом.

Проективне речення “Якщо в майбутньому я не зможу знайти роботу за професією, то...” дало змогу простежити, як старшокласники уявляють можливі сценарії невдачі та їхні стратегії реагування на професійні ризики.

Найпоширенішою стала категорія прагматичного пошуку альтернативи, яка охоплює відповіді на кшталт “знайду іншу”, “шукатиму щось інше”, “зміню професію”, “перекваліфікуюсь”, “працюватиму не за спеціальністю”. Такі формулювання демонструють адаптивність учнів: старшокласники хоча й припускають можливість невдачі, але виявляють готовність до переорієнтації, відкритість до змін і гнучкість у побудові професійного шляху. Це підтверджує нашу гіпотезу, що молодь сприймає майбутнє не як стабільну лінію, а як простір варіативності.

Інша суттєва група відповідей відображає невизначеність і сумніви. Такі респонденти зазначали: “не знаю”, “нічого”, “подивимось”. Відповіді цього типу можуть сигналізувати як про низьку впевненість у собі, так і про обмежене уявлення про можливості ринку праці, а також відсутність навичок ризик-менеджменту.

Частка відповідей мала емоційно негативне забарвлення, що свідчить про високий рівень тривожності, пов’язаної з можливою невдачею. Респонденти писали: “буде погано”, “засмучусь”, “смерть”, “плакати”, “катастрофа”. Ці формулювання демонструють залежність психологічного стану підлітків від успішності реалізації їхніх очікувань і страх перед нестабільністю.

Окремі учасники опитування вказували на реалістичні або радикальні альтернативні сценарії, що можуть бути реалізовані в разі невдачі. Наприклад: “відкрию свій бізнес”, “поїду за кордон”, “працюватиму в інтернеті”, “їду на фронт”. Незважаючи на різну мотиваційну природу, ці відповіді відображають глибоке емоційне залучення респондентів у процес уявлення про майбутнє та їхню потребу знайти варіант дії в умовах невизначеності.

Водночас частка старшокласників виражала впевненість і оптимізм: “знайду”, “зможу” (тобто вони не сумніваються у своєму успіху), “переживу”, “імпровізуватиму”. Це вказує на наявність у деяких респондентів сформованої внутрішньої опори, віри у власні сили, гнучке мислення й психологічну стійкість.

Таким чином, відповіді старшокласників на це запитання дають змогу простежити як раціональні адаптаційні стратегії, так і емоційні реакції на ризики професійного шляху.

Продовження незавершеного речення *“Якщо я оберу професію, не схожу на професію моїх батьків, то...”* демонструють високий рівень очікуваної автономії та підтримки. У більшості відповідей респонденти акцентують на тому, що їхній вибір – це особиста справа: *“це мій вибір”, “це моє життя”*.

Частка відповідей виражає абсолютну впевненість у тому, що батьки приймуть будь-яке їхнє рішення: *“батьки приймуть мій вибір”, “вони мене підтримають у будь-якому випадку”, “нічого страшного не буде”*. Це свідчить про формування у молоді уявлень про професійне самовизначення як індивідуальну цінність, що не обов’язково має збігатись із родинними традиціями.

Хоча поодинокі відповіді містять тривожні припущення про можливий конфлікт (*“мене поб’ють”, “батьки образяться”*), вони не є домінуючими.

Зазначені відповіді певною мірою можуть підтверджувати тези У. Бека та З. Баумана про тенденцію індивідуалізації, згідно з якою сучасна молодь дедалі більше покладається на себе у виборі життєвого шляху, приймаючи на себе відповідальність за його наслідки. Проте така демонстрація автономії може бути поверхневою і відтворювати сучасні соціальні наративи про самореалізацію. Водночас не можна повністю відкинути вплив родинних очікувань, навіть якщо старшокласники не говорять про це. Тому цей аспект потребує подальшого вивчення.

Останнє незавершене речення *“Сьогодні молоді може бути важко обрати професію, тому що...”* дало змогу зосередитися на сприйнятті самими старшокласниками причин складності професійного вибору. Отримані відповіді дозволили окреслити кілька аспектів, які є проблемними, на думку самих учнів.

Найчастіше респонденти вказували на зовнішні обставини, зокрема пов’язані з війною та соціальною нестабільністю: *“в країні війна”, “тяжко обирати в стані війни”, “немає стабільності”, “мобілізація”, “проблеми в країні”*. Ці відповіді свідчать про актуалізацію в масовій свідомості молоді ризикогенних чинників, які створюють додатковий тиск і ускладнюють планування. Професійний вибір у цьому контексті може ставати не стратегією розвитку, а спробою адаптуватися до непередбачуваних умов.

Помітною виявилась і категорія, пов’язана з надлишком варіантів і відсутністю чіткого розуміння себе: *“великий вибір”, “багато професій”, “різноманітність професій”, “вони не знають, чого хочуть”, “вони не знають, ким стануть”*. Ці відповіді фіксують когнітивне перевантаження, коли множинність можливостей ускладнює процес прийняття рішень.

Окремі висловлювання демонструють критичну рефлексію молоддю самої себе або навіть самокритику: *“вони ліниві”, “не хочуть працювати”, “у дітей немає зацікавленості”*. Частка респондентів звертає увагу на системні бар’єри та освітні обмеження: *“потрібен дуже високий бал”, “високі вимоги”, “важко вступити”, “навчання нудне”, “тиск з боку оточення”*. Згадували про те, що школи не проводять належну профорієнтацію.

Деякі відповіді також виявили певний ціннісний конфлікт і недовіру до мотивацій інших: *“молодь думає тільки про гроші”, “всі хочуть бути бізнесменами та нічого не робити”, “всі хочуть туди, де друзі”*.

За результатами дослідження, уявлення українських старшокласників про професійне майбутнє формується в умовах багатовимірної невизначеності, під впливом як особистісних очікувань, емоційних переживань, так і широкого соціального контексту, зокрема війни, економічної нестабільності та трансформації освітнього простору. Це вказує на необхідність розглядати професійне самовизначення не лише як раціональний вибір, але й як досвід дорослішання та самовизначення в нестабільному світі.

Наукова новизна дослідження полягає у використанні проєктивної методики незавершених речень для аналізу уявлень старшокласників про професійне майбутнє в умовах війни та соціальної нестабільності. Такий підхід дозволив зосередитися на тих аспектах професійного вибору, які самі респонденти вважають складними, суперечливими або емоційно напруженими. Сьогодні для старшокласників вибір професії є складним. Це дає змогу наблизитися до суб'єктивного бачення молоддю професійного майбутнього, а також виявити ті смислові акценти, які не завжди помітні в традиційних опитуваннях.

Аналіз відповідей старшокласників дозволив дійти висновку, що професійне самовизначення в уявленнях молоді дедалі частіше набуває рис індивідуалізованого, фрагментарного та ситуативного процесу, що узгоджується з ключовими положеннями теорій суспільства ризику У. Бека та плинної сучасності З. Баумана. Застосування методики незавершених речень дозволило виявити не лише домінуючі ціннісні орієнтири, такі як прагнення до фінансової стабільності, професійного розвитку, емоційного задоволення від праці, але й зафіксувати емоційні реакції: тривогу, невпевненість, страх перед невдачею, сумніви у власній спроможності впливати на майбутнє. Ці емоції вказують на глибоке особистісне залучення до теми професійного вибору, що робить її значущою точкою самовизначення для старшокласників. Дані свідчать про глибоку суб'єктивну складність професійного вибору, який для частки молоді стає не лише джерелом раціонального планування, але й психологічної напруженості.

Водночас у відповідях респондентів простежуються моменти адаптивності, готовності до змін, відкритості до альтернативних сценаріїв і гнучкості мислення, що говорить про потенціал молоді до конструювання життєвих стратегій навіть за умов невизначеності та нестабільності.

Це дає підстави говорити про важливість подальшого дослідження професійного самовизначення молоді не лише як освітньої проблематики, але і як складного соціально-психологічного феномену, тісно пов'язаного з ідентичністю, досвідом переживання ризику, відчуттям контролю над власним життям та інституційною довірою. Подібні дослідження можуть стати основою для розробки більш чутливих профорієнтаційних практик, орієнтованих на суб'єктивний досвід і внутрішні ресурси підлітків.

Хоча порівняння відкритих відповідей за соціально-демографічними характеристиками (статтю, регіоном тощо) могло б дати додаткову аналітичну глибину, реалізація такого аналізу є методологічно обмеженою. З огляду на проєктивний характер методики незавершених речень, відповіді є фрагментарними, емоційно забарвленими та нерідко контекстуально залежними, що ускладнює їхню формалізовану типологізацію без втрати змістової цілісності. Саме тому в межах цього дослідження ми зосередилися на якісному змістовому аналізі.

Подальші наукові розвідки доцільно зосередити на аналізі регіональних відмінностей у професійних орієнтаціях молоді, впливі освітнього та сімейного середовищ, а також зміні уявлень про професійну реалізацію в динаміці. Вивчення цих аспектів дозволить краще зрозуміти механізми формування професійних очікувань молоді в умовах кризи та сприятиме розробці інструментів підтримки, які враховуватимуть суб'єктивні виміри професійного вибору.

Список використаних джерел

1. Рапун К.В., Василенко О.М. Професійне самовизначення старшокласників як психолого-педагогічна проблема. *Науковий пошук молодих дослідників*. 2022. № 2. С. 163–168.
2. Кривобок А.С. Теоретичні аспекти професійного самовизначення старшокласників. *Психолого-педагогічні аспекти навчання дорослих у системі неперервної освіти: зб. матеріалів VIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Біла Церква, 15 груд. 2022 р.)*. Біла Церква: БІНПО ДЗВО “УМО” НАПН України, 2022. С. 111–115.
3. Баліка М. Психологічні аспекти професійного самовизначення сучасних старшокласників. *Scientia*. 2022. № 2. С. 118–120.
4. Кожина С.В., Размолодчикова І.В. Професіоналізація старшокласників: психосоціальний аспект. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 300-річчю з дня народження Г.С. Сковороди (Харків, 21 жовт. 2022 р.)*. 2022. С. 103.
5. Поліщук О.Р. Підготовка старшокласників до вступу до закладів вищої освіти: соціально-психологічний вимір. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. 217 с.
6. Куц О.С., Ракітіна Д.М. Соціально-психологічні детермінанти формування професійних намірів старшокласників. *Психологічні проблеми творчості: матеріали XXIV Міжнар. наук. психол. конф. (24 черв. 2024 р.)* / за ред. В.О. Моляко. Київ: Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 148–153.
7. Бровченко А.К. Організація профорієнтаційної роботи зі старшокласниками, що мають порушення психофізичного розвитку, спрямована на сприяння їх професійному самовизначенню. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XXX Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. І.В. Жукової, Є.О. Романенка (м. Гамбург, 07 берез. 2023 р.)*. Гамбург: ГО “ВАДНД”, 2023. С. 180.
8. Кривобок А.С. Професійне самовизначення старшокласників як передумова успішної професійної самореалізації. *Соціально-освітні доміанти професійної підготовки сучасного компетентного фахівця: зб. матеріалів II Всеукр. студент. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 18 трав. 2023 р.)* / за заг. ред. В.С. Кулішова, І.В. Кучерак, Ю.С. Герасименко, А.М. Лукіяничук. Біла Церква: БІНПО ДЗВО “УМО” НАПН України, 2023. С. 335–339.
9. Гончар Л.В. Стан готовності учнівської молоді до професійного самовизначення і саморозвитку. *Перспективи та інновації науки. Серія “Педагогіка”*. 2024. Т. 1. № 35. С. 93–99.
10. Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Вплив війни на молодь в Україні. Київ: Cedos, 2023. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/>
11. Сірий Є. Ресурсні можливості молоді в оптимальному виборі професійної зайнятості (з врахуванням соціальних викликів сьогодення). *Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки*. 2023. Вип. 1 (32). [https://doi.org/10.35433/ISSN2410-3748-2023-1\(32\)-9](https://doi.org/10.35433/ISSN2410-3748-2023-1(32)-9)
12. Харитонova Т. Профільна освіта за кордоном і в Україні: виклики та можливості адаптації старшокласника. *Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу: зб. матеріалів VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 21–22 листоп. 2024 р.)* / за заг. ред. Л. Калашнікової. Київ: Каравела, 2024. С. 129–132.

13. Українська молодь сьогодні. Опитування молоді (червень – липень 2024). Платформа програми USAID “Мріємо та діємо”. 2024. URL: <https://mriemotadiemorazom.org/ukrainian-youth-today>
14. Beck U., Ritter M. Risk Society: Towards a New Modernity. Sage Publications, 1992. 261 p.
15. Bauman Z. The individualized society. Cambridge: Polity Press, 2001. 272 p.
16. Bauman Z. Liquid modernity. Cambridge: Malden, MA: Polity Press; Blackwell, 2000. 228 p.
17. Batool S.S., Ghayas S. Process of career identity formation among adolescents: components and factors. *Heliyon*. 2020. Vol. 6. No. 9. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04905>
18. Дейнеко О.О. Соціально-професійні плани сучасного українського студентства в контексті ризик-стратегій: перспективи емпіричної розвідки. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2012. № 993. С. 168–175.
19. Дейнеко О.О. Професійні ризики сучасного студентства як компонент суспільства ризику: особливості ризиків фаз професійного буття. *Український соціум*. 2013. № 4 (47). С. 26–38. <https://doi.org/10.15407/socium2013.04.026>
20. Белова Л.О. Мотивація до навчання як фактор ризику вищої освіти. *Новий Колегіум*. 2018. № 2. С. 7–12.
21. Akosah-Twumasi P., Emeto T.I., Lindsay D., Tsey K., Malau-Aduli B.S. A systematic review of factors that influence youths career choices – the role of culture. *Frontiers in Education*. 2018. Vol. 3. Article 58. <https://doi.org/10.3389/educ.2018.00058>
22. Villacís J.L., Naval C., De la Fuente J. Character strengths, moral motivation and vocational identity in adolescents and young adults: a scoping review. *Current Psychology*. 2023. Vol. 42. P. 23448–23463. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03427-x>
23. Сокурняська Л.Г. Онлайн-освіта як соціальна та індивідуальна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2021. Вип. 15. С. 4–18.
24. Беляєва В. Онлайн-освіта як новий виклик суспільства ризику. *Всеукраїнська наукова конференція “Україна як суспільство ризику” (м. Дніпро, 23 квітня 2021 року)*. Формат А+, 2021. С. 6–8.
25. Стеців І.С., Стеців І.І., Козик В.В., Бідюк Л. Проблеми працевлаштування у кризових умовах та шляхи їх вирішення. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2020. Vol. 2. No. 2. С. 204–211. <https://doi.org/10.23939/smeu2020.02.204>
26. Чепурко Г. Ринок праці України: сучасні виклики та ризики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 3. С. 121–148. <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.121>
27. Watson R.I. The Sentence Completion Method. *Clinical Diagnosis of Mental Disorders* / V.V. Wolman (eds). Springer, Boston, MA, 1978. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-2490-4_8. P. 255-279
28. Скар О. Досвід використання проєктивної методики незавершених речень для вивчення громадянської та національної самоідентифікації молоді. *Простір арт-терапії*. 2017. № 1 (21). С. 75–95.

Надійшла 17.02.2025
Прорецензована 03.03.2025
Доопрацьована 14.03.2025
Підписана до друку 31.03.2025

References

1. Rapun, K.V., Vasylenko, O.M. (2022). Professional self-determination of high school students as a psychological and pedagogical problem. *Scientific Search of Young Researchers*, (2), 163-168 [in Ukrainian]
2. Kryvobok, A.S. (2022). Theoretical aspects of professional self-determination of high school students. *Psychological and Pedagogical Aspects of Adult Education in the System of Lifelong Learning*,

materials of the 8th International Scientific and Practical Internet Conference (Bila Tserkva, December 15, 2022), 111-115 [in Ukrainian]

3. Balika, M. (2022). Psychological aspects of professional self-determination of modern high school students. *Scientia*, December 2, 118-120 [in Ukrainian]

4. Kozhina, S.V., Razmolochkova, I.V. (2022). Professionalization of high school students: psychosocial aspect. *Modern Realities and Prospects for the Social Education of the Individual in Various Social Institutions, materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kharkiv, October 21, 2022)* [in Ukrainian]

5. Polishchuk, O.R. (2022). Preparation of high school students for entering higher education institutions: a socio-psychological dimension. Kyiv: FOP Yamchynskiy O.V. [in Ukrainian]

6. Kush, O.S., Rakytna, D.M. (2024). Socio-psychological determinants of the formation of professional intentions of high school students. In V.O. Molyako (Ed.), *Psychological Problems of Creativity: Proceedings of the XXIV International Scientific Psychological Conference (Kyiv, June 24, 2024)* (pp. 148-153). Kyiv: H.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine [in Ukrainian]

7. Brovchenko, A.K. (2023). Organization of career guidance for high school students with psychophysical development disorders aimed at supporting their professional self-determination. In I.V. Zhukova, Ye.O. Romanenko (Eds.), *Modern Aspects of Science Modernization: State, Problems, Development Trends: Proceedings of the XXX International Scientific and Practical Conference (Hamburg, March 7, 2023)*. Hamburg: NGO "VADND" [in Ukrainian]

8. Kryvobok, A.S. (2023). Professional self-determination of high school students as a prerequisite for successful professional self-realization. In V.S. Kulishov, I.V. Kucherak, Yu.S. Herasymenko, A.M. Lukiianchuk (Eds.), *Socio-Educational Dominants of the Professional Training of a Modern Competent Specialist: Proceedings of the II All-Ukrainian Student Scientific and Practical Conference (Bila Tserkva, May 18, 2023)* (pp. 335-339). Bila Tserkva: BINPO DZZVO "UMO" of the NAES of Ukraine [in Ukrainian]

9. Honchar, L.V. (2024). Readiness of student youth for professional self-determination and self-development. *Perspectives and Innovations in Science. Series "Pedagogy"*, 1 (35), 93-99 [in Ukrainian]

10. Volosevych, I., Kohut, I., Zherobiokina, T., Nazarenko, Yu. (2023). The impact of war on youth in Ukraine. Kyiv: Cedoss. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/> [in Ukrainian]

11. Siryi, Ye. (2023). Resource potential of youth in the optimal choice of professional employment (considering today's social challenges). *Economics. Management. Innovations. Series: Economic Sciences*, 1 (32). [https://doi.org/10.35433/ISSN2410-3748-2023-1\(32\)-9](https://doi.org/10.35433/ISSN2410-3748-2023-1(32)-9) [in Ukrainian]

12. Kharitonova, T. (2024). Profile education abroad and in Ukraine: challenges and opportunities for the adaptation of high school students. In L. Kalashnikova (Ed.), *Information Society and Nature: Vectors of Interaction: Proceedings of the VIII International Scientific and Practical Conference (Kryvyi Rih, November 21-22, 2024)* (pp. 129-132). Kyiv: Karavela [in Ukrainian]

13. USAID "Dream and Act" Platform. (n.d.). Ukrainian Youth Today. URL: <https://mriemotadiemorazom.org/ukrainian-youth-today> [in Ukrainian]

14. Beck, U., Ritter, M. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications.

15. Bauman, Z. (2001). *The individualized society*. Cambridge: Polity Press.

16. Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Malden, MA: Polity Press; Blackwell.

17. Batool, S.S., Ghayas, S. (2020). Process of career identity formation among adolescents: components and factors. *Heliyon*, 6, 9. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04905>

18. Deineko, O.O. (2012). Socio-professional plans of modern Ukrainian students in the context of risk strategies: prospects for empirical research. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University*, 993, 168-175 [in Ukrainian]

19. Deineko, O.O. (2013). Professional risks of modern students as a component of a risk society: Risks peculiarities of the professional existence phases. *Ukr. socium – Ukrainian Society*, 4 (47), 26-38. <https://doi.org/10.15407/socium2013.04.026> [in Ukrainian]
20. Bielova, L.O. (2018). Learning motivation as a risk factor of higher education. *Novyi Collegium*, 2, 7-12 [in Ukrainian]
21. Akosah-Twumasi, P., Emeto, T.I., Lindsay, D., Tsey, K., Malau-Aduli, B.S. (2018). A systematic review of factors that influence youths career choices – the role of culture. *Frontiers in Education*, 3, 58. <https://doi.org/10.3389/educ.2018.00058>
22. Villacís, J.L., Naval, C., De la Fuente, J. (2023). Character strengths, moral motivation and vocational identity in adolescents and young adults: a scoping review. *Current Psychology*, 42, 23448-23463. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03427-x>
23. Sokurianska, L.H. (2021). Online education as a social and individual problem. *Visnyk of the Lviv University. Sociological Series*, 15, 4-18 [in Ukrainian]
24. Bieliaeva, V. (2021). Online education as a new challenge for the risk society. In *All-Ukrainian Scientific Conference “Ukraine as a Risk Society” (Dnipro, April 23, 2021)* (pp. 6-8). Dnipro: Format A+ Publishing House [in Ukrainian]
25. Stetsiv, I.S., Stetsiv, I.I., Kozyk, V.V., Bidiuk, L. (2020). Employment problems in crisis conditions and ways to solve them. *Management and Entrepreneurship in Ukraine: Stages of Formation and Development Problems*, 2 (2), 204-211. <https://doi.org/10.23939/smeu2020.02.204> [in Ukrainian]
26. Chepurko, H. (2022). The labor market of Ukraine: current challenges and risks. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 121-148. <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.121> [in Ukrainian]
27. Watson, R.I. (1978). The Sentence Completion Method. In B.B. Wolman (Eds.), *Clinical Diagnosis of Mental Disorders* (pp. 255-279). Boston, MA: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-2490-4_8
28. Sknar, O. (2017). Experience of using the projective incomplete sentences technique to study civic and national self-identification of youth. *Art-Therapy Space*, 1 (21), 75-95 [in Ukrainian]

Received on February 17, 2025

Reviewed on March 03, 2025

Revised on March 14, 2025

Signed for printing on March 31, 2025